

MEDIATION EN INTERCULTURELE GESCHILLEN EEN VERKENNING

Niels F. van Manen

1 Inleiding

Om een bijdrage te kunnen leveren aan het overkoepelende thema: de formele en informele geschillenbeslechting bij moslims in Nederland, moest ik een keuze maken en mijzelf dus beperkingen opleggen. Ik zal aangeven welk klein gebied van de formele en informele geschillenbeslechting ik ga bestrijken.

Stel: een Turkse moslim verhuurt in Den Haag een huis aan een andere Turkse moslim. Het dak lekt. Er kan dus sprake zijn van achterstallig onderhoud. De huurder wil dat verholpen zien. Hij weigert de huurverhoging en er komt een procedure van. Is dit een voorbeeld van "geschillenbeslechting bij moslims in Nederland"? Het gaat zeker om een geschil tussen twee moslims, en het geschil speelt in Nederland. Toch zal ik hier niet op ingaan. Datzelfde geldt voor een casus zoals die van een islamitische vrouw en man, beide derde generatie in Nederland, zijn naar Nederlands recht onder huwelijkse voorwaarden getrouwd: koude uitsluiting maar wel met een (Amsterdams) verrekenbeding. Wat nu als dit echtpaar naar Nederlands recht wil scheiden? Opnieuw: twee moslims in Nederland met een mogelijk geschil.

Het is zeker relevant om het Nederlandse recht voor dergelijke geschillen te kennen. Dat geldt ook voor het Marokkaanse recht, of het Turkse, of het Afghaanse. Een zinvol object van rechtssociologisch onderzoek zou zijn wanneer een vergelijking zou worden gemaakt van hetgeen Turks-allochtonen, Marokkaans-allochtonen en autochtonen gemiddeld in het geval van dergelijke geschillen in Nederland ondernemen. Daarmee zou duidelijk worden op welke wijze de verschillende culturele achtergronden in de rechtspraktijk doorwerken. Dat onderzoek heb ik (nog) niet uitgevoerd. Ik heb mij daarentegen de vraag gesteld wat er gebeurt wanneer twee culturen, rechtsculturen of anderszins, botsen. Het reeds 20 jaar oude voorbeeld van de weggelopen Fatiha die bang was door haar vader naar Marokko te worden teruggestuurd en daar te worden uitgehuwelijkt, wijst op zo'n botsing.¹ Fatiha wenste kennelijk op

dit punt aan de Nederlandse cultuur (in casu het recht) onderworpen te zijn; haar vader opteerde voor de Marokkaanse cultuur en wilde dat de Nederlandse rechter aan die optie tegemoet zou komen. Een ander voorbeeld speelt bij koop en verkoop van een tweedehands auto tussen twee moslims in Nederland.² Stel dat de verkoper voor het afsluiten van de koop zegt: "Bij Allah, deze auto is prima." Heeft de koper nog een onderzoeksplicht (Nederlandse cultuur) of mag hij op deze uitspraak van zijn moslimbroeder afgaan (de islamitische cultuur)? Dit zijn spannende zaken, omdat het om interculturele conflicten gaat. Met "intercultureel" bedoel ik hier dat de betrokkenen tot verschillende culturen behoren en zich op die culturen beroepen (en het geschil derhalve met de verschillende culturen van doen heeft). Het is overigens niet louter mijn persoonlijke preoccupatie om juist aan interculturele geschillen aandacht te besteden, zoals ik hieronder nog zal verduidelijken.

2 Formele geschillenbeslechting via de statelijke rechter

Er zijn vele manieren om het begrip "formele geschillenbeslechting" inhoud te geven. Hier volstaat om "formeel" op te vatten als de geschillenbeslechting volgens het statelijke recht en via de statelijke rechter, als het tot een rechtszaak komt. Vervolgens is "informeel" al het overige, met een grensgebied, zoals arbitrage.

Om na te gaan welke soort geschillen in het kader van de formele geschillenbeslechting aan de orde komen, biedt de op 11 december 2001 georganiseerde conferentie over de "Multiculturele samenleving en het recht" een goed overzicht.³ De conferentie was zo opgezet dat vele rechtsgebieden een plaats kregen. Zoals gebruikelijk verschenen de inleidingen in een bundel⁴ die daarmee een goed overzicht van de stand van zaken biedt, zoals de auteurs deze naar voren hebben gebracht. Het blijkt dat het personen-, familie- en erfrecht veel interculturele conflicten herbergt. Dit heeft zeker te maken met de verschillende varianten van het islamitische recht op dit rechtsgebied die bovendien aanzienlijk van het Nederlandse recht afwijken. De overige onderdelen van het BW gaven nauwelijks voorbeelden van de doorwerking van de multiculturele samenleving. Wat betreft het bestuurs en het staatsrecht geldt dat het multiculturele op bijna alle onderdelen naar voren zou kunnen komen, behalve bij ontgrondingen en ontgrindingen,⁵ maar de praktijk laat een beperkt aantal onderwerpen zien: onderwijs, positieve actie bij de werving en benoeming van overheidspersoneel, godsdienst, en politieke

partijen. In de sociale verzekeringen blijken de verschillen in het gezinsconcept en afwijkende vormen van adoptie en pleegzorg de aandacht te trekken: opnieuw interculturele geschillen. In het strafrecht gaat het vooral om *cultural defense* terwijl eigenlijk nauwelijks “nieuwe delicten” aan de orde komen. Anders gezegd, de multiculturele samenleving blijkt in de formele geschillenbeslechting niet tot erg veel voorbeelden te leiden. Bovendien komen in de actuele stand van zaken ook vele arresten van de afgelopen decennia voor, zodat de gedachte ontstaat dat de formele geschillenbeslechting niet veel nieuws of ontwikkelingen te bieden heeft.

3 Interculturele geschillen

In de context van de multiculturele samenleving is “cultuur” een samenhangend geheel van gedragspatronen, regels, normen en waarden.⁶ Als culturen verschillen, verschillen de gedragspatronen, de regels, de normen en de waarden. Cultuur moet in dit kader niet als een vaststaand gegeven worden beschouwd maar is vaak aan verandering onderhevig, zoals ook de persoonlijke uitwerking van een cultuur kan verschillen.⁷ Voorts zijn culturen in het algemeen niet als gevangenissen te beschouwen⁸ en kan iemand van verschillende culturen deel uitmaken. Tenslotte hoeft een cultuur niet innerlijk consistent te zijn maar kan vele tegenstellingen in zich dragen. Wat blijft er dan nog van “cultuur” over? Waarom zijn culturen dan nog van belang? Het antwoord op die vraag is simpel: òf we leven louter bij instincten, òf we leven, in elk geval gedeeltelijk, met de cultuur die wij, niet per se bewust, hebben geïnternaliseerd in de opvoeding, door *role taking* en later door de referentiegroepen waarvan wij deel uitmaken of willen uitmaken.⁹ Hoe fluïde cultuur ook moge zijn, zonder cultuur zijn de gedragspatronen, de regels, de normen en de waarden van anderen niet te begrijpen en is een enigszins ordelijk samenleven ondenkbaar.

Cultuur dringt in het recht door, meer dan men geneigd is aan te nemen. Het ligt voor de hand eerst naar open begrippen te kijken: “redelijkheid en billijkheid” in het privaatrecht, “beginselen van behoorlijk bestuur”,¹⁰ “relevante belangen” en de “evenwichtige afweging” daarvan in het bestuursrecht, en “openbare orde”, “uitlokken” en “opzet” in het strafrecht. En zo voorts. Het recht kan kennelijk geen inhoud aan dergelijke open begrippen geven en laat het aan de rechter over om, incident na incident, die begrippen te gaan vullen. Maar dat

geldt dan ook voor de vraag wanneer er van een pre-contractuele relatie sprake is, van dwaling, van verschoonbare niet-nakoming, van wilsovereenstemming, van omstandigheden die voor de strafmaat bepalend zijn, en zo voorts. Het gehele recht, ook de schijnbaar welbepaald omschreven regels en begrippen staan bol van cultuur. Een paar voorbeelden (uit vele) ontleen ik aan het strafrecht. Sinds het centen- en sasafrasarrest neemt men in het strafrecht aan dat een ondeugdelijk middel nooit tot een poging tot doodslag kan leiden. Maar is een winti-betovering een ondeugdelijk middel? En hoe zit het dan met de “openbare eerbaarheid” en “belediging”? Beledig ik een politieambtenaar wiens Turkse *roots* ik ken, door bepaalde gebaren te maken, waarvan ik weet dat ik ze in Ankara of Trabzon uit mijn hoofd moet laten?

We moeten aannemen dat in de komende jaren op zeer vele rechtsgebieden interculturele geschillen zullen ontstaan.¹¹ Eigenlijk zou ik verwachten dat er al veel meer interculturele geschillen via de formele geschillenbeslechting aan het licht zouden zijn gekomen. Dat blijkt echter slechts mondjesmaat te gebeuren. Hebben interculturele geschillen in het algemeen geen juridische dimensie? Worden van interculturele geschillen zelden rechtsproblemen gemaakt? Worden die nooit uitgevochten, totdat er jurisprudentie ontstaat? Of kiezen redacties van jurisprudentietijdschriften deze geschillen niet om te publiceren? Dat alles lijkt mij onaannemelijk. Maar waar blijven dan alle interculturele geschillen? Onafhankelijk van de plaats in de sociaal-economische stratificatie is de kans op rechtsproblemen min of meer gelijk, hoewel blijkt dat de weg via het statelijk recht weinig wordt gekozen of gevonden. Misschien worden de interculturele geschillen daadwerkelijk, in de praktijk, in het alledaagse leven buiten het statelijke recht en de statelijke rechter om opgelost, en dus via de buitengerechtelijke, informele geschillenbeslechting.

4 Buitengerechtelijke geschillenbeslechting

In een breed scala van buitengerechtelijke geschillenbeslechting, concentreer ik mij op een klein onderdeel. Het gaat mij niet om een systematisch overzicht van alle vormen van buitengerechtelijke geschillenbeslechting, zoals arbitrage, tuchtrecht, bindend advies (bijvoorbeeld bij de Consul of bij Consumentengeschillencommissies), klachtrecht met alle varianten, *mediation*, onderling overleg zonder een begeleider (boetedoening, vergeving, schadevergoeding), geweld en

afzien van verdere stappen.

Bij mijn zoektocht naar de kennelijk verborgen interculturele geschillen richtte ik mij op mediation. Laat ik allereerst verduidelijken wat met mediation wordt bedoeld.

5 Mediation

Mediation, een goede Nederlandse vertaling voor “bemiddeling”, is een thans vrij populaire vorm van geschillenbeslechting buiten de rechter om.¹² Er zijn mediators van uiteenlopende scholen en opvattingen, waarbij twee grote, deels overlappende georganiseerde groepen mediators zijn te onderscheiden: de oudere organisatie is de VAS, de Vereniging van Advocaten Scheidingsbemiddelaars, en de jongere is het NMI, het Nederlands Mediation Instituut.

De organisatie van het NMI is in het veld niet onbelangrijk. Het NMI krijgt financiële steun van het ministerie van Justitie. Dit ministerie is overigens om uiteenlopende redenen in mediation geïnteresseerd. Kwam aanvankelijk in de documenten van het ministerie vooral de ontlasting van de zittende magistratuur ter sprake, tegenwoordig streeft het ministerie bovendien naar het dejuridiseren van geschillen, het aanbieden van een meer pluriforme toegang tot het recht, en de mogelijkheid de beste wijze van geschillenoplossing te kiezen. Het ministerie heeft verschillende experimenten gefinancierd, en doet dat nog steeds, hoewel het geen “experimenten” meer mogen heten, maar “projecten” moeten worden genoemd. Bij vele van deze projecten is een van de eisen van het ministerie voor deelname als mediator dat de mediator bij het NMI staat geregistreerd, soms in combinatie met VAS-mediators.

Mediation is een manier om geschillen tot een oplossing te brengen waarbij de betrokkenen zelf de aard van het geschil en de oplossing daarvan bepalen, en de mediator dikwijls louter onpartijdige procesbegeleider is. Het gaat dus niet om een vorm van arbitrage, niet om een vorm van bindend advies, niet om iedere vorm van bemiddeling. Een eventueel bereikte oplossing wordt, indien nodig, juridisch in een vaststellingsovereenkomst gegoten (art. 7:900 BW), waaruit het streven blijkt dat het geschil en de oplossing een zaak van de betrokkenen is.

Een van de grote voordelen van mediation, aldus vele mediators en zegslieden, is dat belangen, gedragspatronen, regels, normen en waarden die *niet* in het recht hun weerslag hebben gevonden, dankzij mediation wel in het geschil en de geschillenoplossing hun plaats kunnen krijgen.

Dat zou betekenen dat juist mediation een geschikte manier is om interculturele geschillen op te lossen, misschien wel de meest geschikte manier.¹³

Speciaal voor de RIMO-vergadering 2002 heb ik een onderzoekje gedaan, dat *niet* representatief is. Daarmee bedoel ik dat ik niet pretendeer het veld systematisch en volledig te hebben onderzocht. Ik deed het wel *bona fide*, vasthoudend en met enthousiasme.¹⁴

6 Opleidingen en cursussen

Ik zal eerst aangeven dat ik niet de enige ben die meent dat mediation bij interculturele geschillen een rol kan spelen.¹⁵ Het valt op dat er wel een bereidheid bestaat om cursussen te organiseren maar dat deze wegens gebrek aan belangstelling niet van de grond komen.

Het *Amsterdams ADR-project* (waarin de Faculteit der Rechtsgeleerdheid (UvA), de OSR te Utrecht, en het CvC uit Haarlem participeren) heeft rond dit thema begin 2000 een avond voor mediators georganiseerd.¹⁶ Zestien mediators schreven zich in. Naar verluud ging het vooral om oer-Hollandse mediators, die zelf op dit terrein geen ervaring hadden. Deze avond ging door. Het Amsterdams ADR-project wilde vervolgens een cursus van een hele dag organiseren. Daarvoor was evenwel te weinig belangstelling en de cursus werd geannuleerd.

Het *Centrum voor Conflictantering* te Haarlem (het CvC) heeft in het verleden een cursus over mediation in interculturele conflicten aangekondigd, te geven door Niek Perquin, maar onduidelijk is of hiervan ooit iets is gekomen. Wel heeft Perquin een zinvolle bijdrage in het *Handboek mediation* gepubliceerd. Deze publicatie is overigens vooral vanuit goede bedoelingen geschreven, vol van potenties, maar geeft geen inzicht in het feitelijk voorkomen van interculturele mediations.

Navraag bij het NMI bracht mij op het spoor van een van de specialisaties. Er bestaat een *Werkgroep Sociale Mediation*. Uit een gesprek met een van de leden van deze werkgroep bleek dat binnen deze werkgroep was geprobeerd een project op te starten, onder andere met het doel meer mediators uit culturele minderheden op te leiden. Dat leidde tot een subsidieverzoek aan het ministerie van Binnenlandse Zaken om allereerst op dit terrein onderzoek te verrichten, tot nu toe zonder gevolg.

Slotte is nog te vermelden dat de *Merlijn Groep* op donderdag 19 september 2002 een themadag over Interculturele Conflicten wilde

organiseren. Tijdens de RIMO-dag lag nog in de schoot van de toekomst verborgen hoe dit zou aflopen. Achteraf is deze themadag wegens gebrek aan belangstelling niet doorgegaan.

7 Het NMI

Het Nederlands Mediation Instituut heeft een web-site. Ik doorzocht deze site op trefwoorden “allochtoon”, “multicultureel” en varianten, maar kreeg geen hits.

De volgende stap was een onderzoekje van het NMI-register. Dit register bevat de namen van zo'n 3.000 mediators die bij het NMI zijn geregistreerd en dus een opleiding hebben gevolgd die door het NMI is erkend. Het NMI wordt door juristen gedomineerd en is daarom voor deze RIMO-bijeenkomst uiterst relevant. Weliswaar is ook de ideologie van de meeste bij het NMI aangesloten mediators dat de betrokkenen zelf de oplossing moeten zien te bereiken, maar de dominantie van de juristen onder de NMI-mediators betekent dat de *shadow of the law* over de mediation blijft hangen. Niet ten onrechte en hier relevant. Ik heb het register doorgelopen waarbij ik op mijn intuïtie en vooroordelen moest afgaan. Ik ging op zoek naar mediterraan-islamitische namen, en dus niet Oost-Europese, Latijnse, of Chinese.¹⁷ Ik ben twee namen tegengekomen die relevant leken. De ene mediator kende ik toevallig persoonlijk: een vrouw met een Libanese vader, maar geheel geïntegreerd in de Nederlandse rechtscultuur. Het zou onzin zijn haar tot een culturele minderheid te rekenen. Verder trof ik zeggen en schrijven één Turkse naam aan. Per e-mail en per telefoon heb ik contact gezocht en gekregen. Informatie heb ik nog niet ontvangen, hoewel ik zeer duidelijk de reden van mijn onderzoekje: de RIMO-bijeenkomst 2002, heb aangegeven. Ik zou menen dat spontaan en positief zou zijn gereageerd, als deze mediator daadwerkelijk bij interculturele geschillen actief was.

Er was nog een ingang in het register. Daarbij is het van belang te weten dat iedereen die in het NMI-register wordt opgenomen, kan aangeven welke gebieden de voorkeur hebben (met een maximum van tien voorkeuren), zoals “echtscheiding”, “midden- en kleinbedrijf”, “onderwijs”, “arbeidsverhoudingen”, maar ook “intercultureel-ethnisch”. Het opgeven en opnemen van een voorkeur staat geheel los van de vraag hoeveel ervaring een mediator op dat terrein heeft. Het gaat derhalve echt om voorkeuren en niet om feitelijke specialisaties. Van de ca. 3.000 mediators in het NMI-register blijken 184 “intercultureel-ethnisch” als

voorkeur te hebben opgegeven. Dat is ruim 5% van de geregistreerde mediators. Een globale berekening leert dat de NMI-mediators gemiddeld zeven voorkeuren hebben aangegeven. Dat zijn er dus 21.000. 184 daarvan zijn “intercultureel-ethnisch”. Dat is bijna 1% van alle voorkeuren.¹⁸ De tijd heeft mij ontbroken om deze weg verder te bewandelen en na te gaan in welke mate een voorkeur ook tot een relevant aantal mediations heeft geleid.

Voor het overige blijkt het NMI op het gebied van interculturele geschillen geen activiteiten te ontwikkelen en blijken er geen NMI-gerelateerde groepen actief te zijn.

8 Het oudste justitiële mediation-project: Rechtbank Zwolle

Zwolle is de bakermat van de mediation die zich binnen en naast de statelijke rechtspraak heeft ontwikkeld. Met name speelt Manja Pach daarbij een belangrijke rol, rechter in de sector bestuursrecht. Zij is vermoedelijk de meest succesvolle rechter-mediator binnen het justitiële apparaat. In een eerder onderzoek had ik veel contact met Manja Pach.¹⁹ Ook voor deze verkenning heb ik haar benaderd.

Pach heeft daadwerkelijk een 100 mediations gehad, steeds geschillen die reeds bij de rechtbank waren aangebracht. Zij heeft voor mij deze Zwolse gegevens nader geanalyseerd. In dat bestand heeft zij *geen enkel* intercultureel conflict aangetroffen. Deze uitspraak vergt nadere specificering. Op grond van de namen van de betrokkenen en op grond van haar aantekeningen kwam zij tot één mogelijk relevant geschil, over een ten onrechte uitgekeerde bijstandsuitkering. De uitkeringsgerechtigde in kwestie was een ex-verslaafde hindoestaanse. Van haar werd in een procedure geëist dat zij een groot bedrag zou terugbetalen. Pach schreef mij daarover:

“Het geschil was niet van multiculturele aard, maar de rol die van de vader (die bij de mediation aanwezig was en een belangrijke rol speelde) was wel heel anders dan ik in vergelijkbare Nederlandse zaken heb gezien. Ik vond ook dat in deze zaak de onderhandeling veel normaler gevonden werd...”

Het zal voor juristen duidelijk zijn: juridisch was de vader geen partij maar kon dankzij de mediation bij het geschil worden betrokken. Hij was bereid zijn dochter een lening te verstrekken. Daarmee is mediation kennelijk niet alleen voor de inhoud van het recht van belang, maar ook voor de wijze waarop een oplossing wordt gevonden. Dat is overigens

geen onbelangrijk inzicht in het geval van interculturele conflicten: indien culturele verschillen niet overbrugbaar zijn, dan is wellicht de procedure, het sociale proces om tot een oplossing te komen, het belangrijkste.

In het verleden werden op de rechtbank Zwolle binnengekomen zaken beoordeeld of zij voor mediation geschikt waren. Sinds kort experimenteert de rechtbank Zwolle met een *at random* uitnodiging van de binnengekomen rechtzaken: de betrokkenen wordt zonder nadere selectie wat betreft de kenmerken van het geschil of de betrokkenen gevraagd of zij iets voor mediation voelen. Een snelle analyse van Manja Pach leerde dat in de 30 benaderde geschillen, er toevallig 6 allochtone namen voorkwamen. In totaal bleken 5 van de aangeschrevenen in mediation geïnteresseerd, van wie twee door haar als betrokkenen in mogelijk intercultureel geschil werden aangemerkt. Deze zaken hebben nog niet daadwerkelijk tot een mediation geleid. Deze aantallen zijn echter zo klein dat er geen algemene conclusies aan kunnen worden verbonden. Wel wijst dit er op dat allochtonen kennelijk niet onwelwillend tegenover mediation staan.

9 Het internet: Mediation West Friesland

Op het net is bijna alles te vinden, als het bestaat, althans als iemand dat aan de man en aan de vrouw wil brengen. Het is een snel medium waarbij men met weinig moeite letterlijk de hele wereld kan informeren. Met mijn favoriete zoekprogramma heb ik alle voor dit thema relevante zoektermen ingevoerd. Bijna geen relevante hits. Kennelijk profileert niemand zich op het internet als mediator in interculturele conflicten. Slechts één man kwam telkens terug: Luc de Vré, in Venhuizen. Venhuizen ligt, komende van Hoorn, vlak voor Enkhuizen. De vraag is natuurlijk: wat moet een interculturele mediator in de kop van Noord-Holland.

Telefonisch was het contact snel gelegd en wij spraken af dat ik in Venhuizen langs zou komen. Luc de Vré woonde, naar zijn eigen zeggen, in een multiculturele wijk. Sinds anderhalf jaar was hij mediator en specialiseerde zich daadwerkelijk op interculturele conflicten. Zijn praktische ervaringen wezen op twee soorten geschillen met een interculturele achtergrond.

Aan de ene kant waren er relatieproblemen, in zijn praktijk steeds van een allochtone man (Marokkaans en Antilliaans) en een autochtone vrouw. Geen van de vrouwen die bij deze geschillen betrokken waren,

was tot de islam overgegaan. Volgens Luc de Vré ontstonden geschillen tussen “interculturele paren” meestal

- wanneer er kinderen kwamen en de man nadrukkelijker dan de vrouw de kinderen in een islamitische sfeer wilde opvoeden
- wanneer de man ouder werd en religieuzer, c.q. conservatiever, waardoor er problemen ontstonden die met de emancipatie van de Westerse vrouw of de vrouw in het Westen te maken hebben.

Naar mijn mening ging het bij deze conflicten zeker om interculturele conflicten, waarbij het eigenlijk niet van belang is of de vrouw een allochtone of autochtone herkomst heeft. Steeds blijkt dat de gedragspatronen, regels, normen en waarden van de dominante Nederlandse cultuur conflicteren met de gedragspatronen, regels, normen en waarden van de distincte cultuur. In de relationele sfeer uitte dit conflict zich, bijvoorbeeld, over de opvoeding van de kinderen, of de manier waarop de partners samen een onderneming dreven.

Aan de andere kant werd hij als mediator bij arbeidsconflicten betrokken, in de ruimste zin des woord. Zijn voorbeelden hadden vooral met disfunctionerende arbeidssituaties en het daaraan gekoppelde ziekteverzuim en dreigende arbeidsongeschiktheid te maken. Zo bleek het voor te komen dat een allochtoon niet op het werk werd geaccepteerd, waardoor hij zich wat duidelijker ging profileren (door bijvoorbeeld nadrukkelijker te gaan bidden) waardoor de acceptatie en integratie onder druk kwamen te staan. Dat is primair een sociaal conflict op de werkvloer, met de collegae, en niet primair tussen werknemer en werkgever. Het juridische conflict gaat echter tussen werkgever en werknemer. Dankzij mediation blijkt het conflict in de ruimere, sociale context te kunnen worden behandeld, zodat daadwerkelijk een oplossing kan worden bereikt. Luc de Vré kon enkele overtuigende, praktische voorbeelden aandragen, zoals dat van een schijnbaar enigszins geradicaliseerde en daardoor nog meer uitgesloten werknemer die in de Ziektewet terechtkwam. De mediator hoorde tijdens een mediationgesprek dat er een opmerking werd gemaakt waarom “ze” niet eens langskwamen. Die opening greep hij met beide handen aan. Twee collegae van de werkvloer en hun vrouwen gingen vervolgens bij de (zieke) Marokkaanse werknemer op de thee. Dat viel in goede aarde. Het bleek een “net” gezin te zijn en daarmee was de zieke werknemer een acceptabele collega. Hij zelf ging vervolgens naar de kapper en kwam niet meer met een kaftan op het werk. Daarna ging hij zelfs actief in bedrijfsactiviteiten participeren, zoals sportactiviteiten. Vooralsnog (en wellicht duurzaam) werd de dreigende arbeidsongeschiktheid afgewend.

Mediation West Friesland blijkt in elk geval praktische ervaringen met interculturele conflicten te hebben, waarbij mediation als informele geschillenbeslechting blijkt te voldoen. Dat Luc de Vré bij interculturele geschillen ingeschakeld wordt, heeft zeker ook te maken met het intensief promoten van zijn diensten, zowel regionaal, als digitaal, als binnen culturele minderheden en hun organisaties.

10 Andere projecten

Er bestaan vele andere projecten en vormen van informele geschillenbeslechting waar interculturele conflicten aan bod kunnen komen. Deze andere projecten heb ik tot nu toe slechts marginaal kunnen verkennen. Toch is een zeer kort overzicht zinvol.

Allereerst zijn en worden in vele steden in Nederland projecten met *buurtbemiddeling* opgezet. Het gaat hierbij vaak om burenruzies, hinder en veiligheid van de publieke ruimte, maar ook om een gebrek aan respect, althans naar de gevoelens van de betrokken allochtonen. In de meeste projecten van buurtbemiddeling treden vrijwilligers uit de buurt als mediator op: bemiddeling door en voor de buurt.²⁰ De mediator bij interculturele buurtbemiddeling hoeft, aldus Stein Hogenhuis, niet veel van de andere cultuur te weten, hoewel met name kennis van begroeten en van enkele andere gedragsregels zinvol kan zijn.²¹ Het eventuele gebrek aan kennis van een mediator wat betreft de distincte culturen zou volgens haar geen probleem zijn, omdat de mediator, getraind in neutrale vragen stellen, ervan uitgaat dat de betrokkenen zelf hun geschil definiëren. Wel wees zij erop dat het soms verstandig kan zijn niet met twee vrouwelijke mediators aan de slag te gaan, omdat in sommige culturen de leidinggevende positie van de vrouwelijke mediator als procesbegeleider lastig ligt. Zij benadrukt vooral het nut van buurtbemiddeling met het oog op misverstanden en vooroordelen van de Nederlanders. Buurtbemiddeling maakt het volgens Karin Iest, een van de betrokkenen in Amsterdam, mogelijk om de gebrekkige communicatie die bij veel van deze conflicten een belangrijke rol speelt, te verbeteren. Zo denkt “men” soms dat de buurvrouw geen Nederlands spreekt, terwijl tijdens de buurtbemiddeling dit misverstand snel uit de weg is geruimd. In het algemeen zijn de ervaringen van de betrokken mediators positief.

Een tweede vorm van mediation waarbij interculturele geschillen een rol kunnen spelen is de *reintegrative shaming*, die als experiment en dan met name als een variant op de HALT-afdoening is opgezet.²² Hierbij

wordt onder meer gebruik gemaakt van het Marokkaans gewoonterecht uit de Rif waartoe gezaghebbende ouderen zouden worden ingeschakeld.

Als derde vorm kan hier worden vermeld dat in 1999 in vier ressorten zowel een experiment met scheidingsbemiddeling als een met omgangsbemiddeling van start is gegaan, opgezet door het Ministerie van Justitie.²³ In twee jaar tijd zijn er 664 scheidingsbemiddelingen geweest en 321 omgangsbemiddelingen. De meerderheid van de betrokkenen was tevreden en bereikte een afspraak. Uit een statistische analyse bleek dat de mensen die voor de *echtscheidingsbemiddeling* kozen, in vergelijking met alle scheidende mensen in Nederland, iets hoger opgeleid en iets jonger waren. “Wat betreft inkomen, etniciteit en arbeidssituaties is er geen verschil te constateren.”²⁴ Deelnemers aan de *omgangsbemiddeling* waren in het algemeen iets jonger.²⁵ Een eventueel verschil qua etniciteit van deze deelnemers werd niet vermeld.

Een vierde vorm is de *médiation pénale* die uit Frankrijk en Zwitserland via België is overgewaaid.²⁶ De doelstelling in Frankrijk was “rechercher une solution concrète à un conflit; désengager les tribunaux; exemption d’une sanction pénale par une réparation. (...) Conséquence de la médiation pénale: dispense de sanction pénale; obligation de réparation, de remboursement, d’excuse, etc. (...); lorsqu’un accord est trouvé, les parties signent un protocole de médiation qui est transmis au Procureur de la République; en cas de respect du protocole, le magistrat classe l’affaire sans suite; le médiation pénale n’a aucune incidence sur l’action publique.”²⁷

Het project draait reeds in enige arrondissementen en zou tot de inzet van ook allochtone bemiddelaars bij zaken als burenruzies, vernieling, mishandeling, *stalking* of beroving moeten leiden. Een geslaagde bemiddeling kan tot een (voorwaardelijk) sepot leiden. De doelstellingen waren aanvankelijk het ontlasten van de rechterlijke macht met een paar honderd tot mogelijk een paar duizend zaken per jaar, een afname van de kans op recidive en toename van het gevoel van veiligheid bij slachtoffers.

In de vijfde plaats organiseren, bijvoorbeeld in Den Haag, twee schoolwijkagenten *peer-mediation* op zwarte scholen die deze agenten hebben “geadopteerd”. Het gaat hierbij om een soort “lik-op-stuk-mediation” zodat met name bij ruzies de scholieren onmiddellijk uit elkaar worden gehaald en de mediator meteen aan de slag kan gaan.

In de zesde plaats zijn vrij recent projecten gestart waarbij via rechtbanken en via bureaus rechtshulp²⁸ mediation wordt aangeboden. Deze projecten hebben in het algemeen nog niet voldoende momentum

om antwoorden op de door mij gestelde kernvraag te geven.

In mijn beknopte onderzoek voor de RIMO-bijeenkomst heb ik aan deze zes projecten met mediation weinig aandacht besteed. Dat heeft onder meer ermee te maken dat het niet per se om interculturele geschillen gaat en bovendien sommige vormen van mediation en bemiddeling geen alternatief voor de formele geschillenbeslechting lijken te zijn. Er ligt wel een onderzoeksterrein braak. Het is slechts een kwestie van tijd vinden. Daarbij zullen prioriteiten moeten worden gesteld. Via sociale controle boefjes in het gareel krijgen, is wellicht zinvol maar heeft niet mijn eerste belangstelling. Datzelfde geldt voor buurtbemiddeling, op zich zeer nuttig, hoewel om een andere reden. Ik was op zoek naar mediations bij interculturele geschillen die anders, zonder mediation, bij de statelijke rechter en dus bij de formele geschillenbeslechting zouden zijn beland.

11 Overpeinzingen

Waarom leg ik zoveel nadruk op mediation? De reden heb ik al aangegeven: mediation biedt de mogelijkheid om je deels aan het Nederlandse recht, dus het recht van de dominante cultuur te onttrekken en een oplossing te vinden die aan de belangen, gedragspatronen, regels, normen en waarden van alle betrokkenen ruimte biedt. Dat betekent ook de belangen, waarden en normen die de islam met zich brengt, in deze of gene variant. Mediation is niet louter op de inhoudelijke diversiteit gefocust maar biedt ook een scala mogelijkheden om het sociale proces te favoriseren. De finale vraag is: waarom ben ik zo weinig mediations bij interculturele conflicten op het spoor gekomen?²⁹ Of heb ik soms een groep mediators gemist? Ik denk het niet. Of zijn mijn vooronderstellingen fout? Laat ik dat eens nagaan.

11.1 Kosten

Het is denkbaar dat mediation te duur is, met een doorsnee declaratie van 120 Euro per uur. Dat moeten beide partijen tezamen betalen. Dat is per persoon nog altijd een 70 Euro per uur inclusief BTW. Vaak zijn drie gesprekken nodig, elk van anderhalf uur; soms veel meer, regelmatig minder. Echter, indien dit voor *alle* leden van culturele minderheden te duur zou zijn, zouden *alle* allochtonen tot de laagste inkomenscategorieën behoren. Dat zou een te drieste vooronderstelling zijn. Als dit waar zou zijn, zouden bovendien alle allochtonen in de laagste inkomenscategorie van de Wet op de rechtsbijstand vallen. Dat lijkt onzin, zodat ook voor

vele allochtonen geldt dat de eventuele kosten van mediation al snel tegen de kosten van het alternatief: de traditionele rechtshulp (met de snel oplopende eigen bijdrage en de griffierechten) opwegen. Bovendien zijn alle projecten waar het ministerie van Justitie mee te maken heeft, gratis of nagenoeg gratis. Tenslotte blijken werkgevers en institutionele spelers vaak bereid aanzienlijk meer dan 50% van de kosten te betalen. Aan de kosten kan het dus niet liggen dat er zo weinig mediation bij interculturele conflicten voorkomt. Dit is nader onderzoek waard.

11.2 De taalbarrière

Misschien is het de taalbarrière. Opmerkingen over een gebrekkige communicatie, vooroordelen en een gebrek aan respect kunnen elk verwijzen naar een maatschappelijke situatie (op straat, op het trapportaal en op de werkvloer) die met de taalbarrière te maken heeft. Dergelijke situaties kunnen gemakkelijk escaleren en juridiseren. Deskundigen met praktische ervaringen met mediation en buurtbemiddeling ontkennen dat taal een barrière vormt. Tolken zijn in principe altijd inzetbaar maar hun inzet blijkt zelden noodzakelijk. Als het taalprobleem werkelijk een probleem zou zijn, zou dit oplosbaar zijn door twee mediators, elk uit een van de betrokken culturen, bij de bemiddeling in te schakelen.

Echter, indien taal bij interculturele geschillen een van onderliggende oorzaken is (zie ook 11.3 hierna), moet het probleem met het oog op de toekomst maar in een wellicht gebrekkige gemeenschappelijke taal worden opgelost. Zo niet, dan komen de problemen mogelijk terug. Dit is nader onderzoek waard.

11.3 Bemiddeling en bemiddeling is twee

Het is ook denkbaar dat mediation weliswaar op allochtone bemiddelingsvormen lijkt, maar uiteindelijk daarvan in aanzienlijke mate verschilt. Mediation, althans de Nederlandse variant, gaat niet uit van een gezaghebbend, richtingbepalend bindend advies van een oude wijze man.

Volgens David Pinto is voor onder meer de Nederlandse cultuur kenmerkend dat men in conflictsituaties geneigd is de directe confrontatie aan te gaan, het geschil snel wenst te beëindigen en daarbij een rationele strategie hanteert. In andere culturen zou men eerder ontwijkend en niet-confronterend te werk gaan waarbij in eerste instantie beheersing van het geschil belangrijk is, terwijl personen uit distincte culturen zich veel meer op personen en betrekkingen zouden richten, omdat in hun cultuur veel meer waarde wordt gehecht aan harmonie in de persoonlijke betrekkingen en de plooibaarheid van personen naar de situatie van het moment. Ook

de rol van tussenpersonen, intermediairs is anders, omdat de verantwoordelijke rol van deze sterke en zeer betrokken tussenpersoon zou voorkomen dat onenigheid onoverbrugbaar wordt. Ik kan de algemene waarheid van dergelijke generalisaties niet overzien maar weet, bijvoorbeeld uit de gedetailleerde Marokkaanse studie van Lawrence Rosen,³⁰ dat distincte culturen zeer eigen vormen voor het definiëren en oplossen van geschillen kennen die meer omvattend zijn dan de in Nederland dominante vorm van juridisch reductionisme. Bovendien bestaan in andere talen begrippen die voor de definiëring en oplossing van een geschil van groot belang zijn maar niet in het Nederlands kunnen worden vertaald. Maar er kan nog een kant aan allochtone culturen zijn die aandacht behoeft. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Een taxichauffeur van Marokkaanse afkomst, reeds 20 jaar in Nederland, werd binnen vijf minuten door dezelfde politieambtenaren voor twee zeer verwante zaken bekeurd, die beide met de verlichting aan de voorzijde van zijn taxi van doen hadden. Ook bij de tweede keer wilde de politie de papieren van de chauffeur hebben (volgens de politie zelf om te zorgen dat ze de bekeuring daadwerkelijk zou kunnen overhandigen en de chauffeur niet tussentijds zou vertrekken).

“Ik vroeg waarom ik de papieren moest afgeven. Ik zei dat ik kort daarvoor mijn papieren al had afgegeven. De agent dreigde mij dat als ik de papieren niet zou afgeven dat ik dan mee moest naar het politiebureau. Ik vermoed dat de agent er op uit was om mij te pesten. Ik zag dat hij dat met plezier deed. Ik zag dat aan zijn houding en de gebaren die hij maakte. Hij gedroeg zich arrogant en hatelijk. Ik was hierdoor best geëmotioneerd. Ik voelde een agressie bij mij opkomen tegen die agent maar kon mij beheersen omdat ik respect heb voor het uniform. Tegen de persoon was ik heel kwaad en vernederd. Omdat er ook andere mensen bij waren voelde ik mij ook beledigd. Ik moet toch ook mijn brood verdienen voor mijn kinderen...? De man gedroeg zich op zo'n manier naar mij dat ik mij gekleineerd, beledigd en vernederd voelde. En dat terwijl ik normaal altijd een brave burger ben.”

Deze Marokkaanse taxichauffeur diende tegen de politieambtenaar een klacht in, onder andere op grond van discriminatie. Uit de rapportage van de klachtbehandelaar, een politieambtenaar, blijkt dat de klager-chauffeur niet op het aanbod tot een bemiddelingsgesprek inging, een standaard voorstel in de klachtprocedure:

“U biedt mij aan om met die agent in gesprek te gaan. Ik wil dat niet. Hij heeft mij vernederd en dan spreek je niet meer met zo iemand.”

Wellicht is juist in dit licht het mediterrane model van een gezaghebbende bemiddelaar die bijna als bindend adviseur optreedt, meer geëigend dan het Nederlandse mediation-model waarbij de mediator slechts een onpartijdige procesbegeleider is. Dit is nader onderzoek waard.

11.4 De mediators

Tenslotte moet ik aan de keerzijde aandacht besteden. Het gaat nu niet waarom mediation voor de mensen die het geschil hebben, lastig is of lijkt, maar waarom het voor de mediator lastig is of lijkt. Ik citeer de laatste alinea uit de bijdrage van Niek Perquin over mediation en culturele verschillen:³¹

“Mediation bij interculturele conflicten is moeilijk. Het vereist bij de mediator een bewustzijn van de eigen culturele bril. Het gaat vaak om harde conflicten, omdat, naast inhoud en de persoon, de cultuur zo'n dominante rol speelt. Nergens worden vooroordelen zo tastbaar. De mediator krijgt te maken met waarden en normensystemen die diep verankerd zijn in de conflictpartners en die niet altijd even grijpbaar zijn. Mediation bij interculturele conflicten is juist daarom ook een boeiend proces. Als mediator word je uitgedaagd je eigen vooroordelen bewust te worden. Het is een goede oefening in een van de basale condities: neutraliteit.”

Wellicht wijst het zo opvallend ontbreken van mediations bij interculturele geschillen erop dat aan die basale conditie: neutraliteit, wat schort. Ook dit is nader onderzoek waard.

Maar er zou nog iets aan de hand kunnen zijn: misschien realiseren mediators zich niet dat het geschil waarbij zij betrokken zijn, in feite een intercultureel geschil is. Dat zou erop wijzen dat deze mediators de diepgang en gevolgen van culturele diversiteit niet zouden onderkennen. Dit lijkt mij onwaarschijnlijk maar desondanks het onderzoeken waard.

12 Terra incognita

Mediation bij interculturele geschillen: een onbekend terrein, misschien een geïsoleerd eiland, wellicht een land of zelfs een continent, of misschien een fata morgana. Het is echter ook denkbaar dat er eigenlijk

buiten burenruzies en familierechtelijke geschillen in ruime zin nauwelijks interculturele geschillen zijn, in de zin dat de betrokkenen tot verschillende culturen behoren en zich op die culturen beroepen en het geschil derhalve met de verschillende culturen van doen heeft. Dit lijkt mij zo onwaarschijnlijk dat nader onderzoek gerechtvaardigd is.

Geïnterviewden

DEKKER, Maaïke, Project Rechtbank Haarlem (Amsterdam)
 DULLAERD, Christel, Amsterdams ADR-project (Amsterdam)
 HOGENHUIS, Stijn, Buurtbemiddeling (Amsterdam)
 IEST, Karin, Buurtbemiddeling (Amsterdam)
 KORTEWEG-WIERS, Marjetta, Rechtbank Haarlem, Project Rechtbanken
 MERLIJN GROEP (Nuland)
 NIEROP, Antionette van, mediator-advocaat (Overveen)
 PACH, Manja, (Zwolle), rechter in de rechtbank Zwolle (Zwolle)
 PERQUIN, Niek, Ziekenhuis De Meren (Diemen) en mediator
 (Amsterdam)
 SLOOTS, Lisette, Amsterdams ADR-project (Amsterdam)
 VRÉ, Luc de, Mediation West Friesland (Venhuizen)
 WALTERS, Paul, directeur NMI (Rotterdam)
 WIJK, Jeanette van, Werkgroep Sociale Mediation (NMI),
 Nationale Ombudsman

Noten

- 1 HR 1 juli 1982, *NJ* 1983, 201.
- 2 J.M. Smits, "Multiculturalisme en Europees privaatrecht: een pleidooi", *NTBR* 2000, pp. 289-292: "Met dank aan Susan Rutten die mij dit voorbeeld aan de hand deed." (p. 290, nt 5).
- 3 De conferentie werd in het kader van het onderzoeksprogramma "Pluriformiteit, Sociale Cohesie en de Rechtsstaat" door het Paul Scholten Instituut (Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam) georganiseerd. In het verleden zijn door het E.M. Meijers Instituut in Leiden in het kader van dit onderzoeksprogramma reeds twee conferenties georganiseerd. Het onderzoeksprogramma wordt financieel gesteund in het kader van de Stimuleringsactie Rechtswetenschappelijk Onderzoek (SaRO/NWO).
- 4 De bundel met de gelijkkluidende titel als de conferentie is in juni 2002 bij *Ars Aequi Libri* verschenen, 380 pagina's dik, met 32 bijdragen.
- 5 In Australië komen regelmatig claims van aboriginals, voor wie juist

- 6 rivieren en rivierbeddingen heilige plaatsen zijn.
Ik bedoel hiermee: binnen de gedragswetenschappen. De definities van cultuur lijken op een continuüm te kunnen worden geplaatst. Aan het ene uiterste staat "cultuur" waarmee "Kunst", de schone kunsten wordt bedoeld, en aan het andere uiterste cultuur als alles wat niet tot de natuur is te rekenen, dus ook de snelwegen, koekenpannen en laarzen.
- 7 Er zijn zelfs redenen om aan te nemen dat bij migratie op den duur twee verschillende culturen kunnen ontstaan: die van de achtergeblevenen en die van de migranten.
- 8 W.M.J. van Binsbergen, "Culturen bestaan niet. Het onderzoek van interculturaliteit als een openbreken van vanzelfsprekendheden." Oratie Rotterdam, 1999. Zie ook B. Anderson, *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen, New York: Verso 1983, 1991.
- 9 Dit geldt ook indien de cultuur louter uit het volgen van het eigen belang zou bestaan.
- 10 Zie over de "redelijke termijn" en het "vertrouwensbeginsel" in verband met toezeggingen: J. Sybesma, "Huldigt het Gemeenschappelijk Hof van Justitie van de Nederlandse Antillen en Aruba het "Pokopoko-beginsel?", *Tijdschrift voor Antilliaans recht - Justitia* 2000, pp. 192-203 (*pokopoko* betekent in het Papiaments "langzaam aan"). Vgl. J. de Boer, "Het NBW in de West", *NJB* 2001, p. 290.
- 11 Hierop bestaat vermoedelijk één uitzondering: als het recht zelf rechtsfeiten definieert of zelfs creëert, zoals een testament, meerderjarigheid of de levering van een onroerende zaak, hoewel ook dan het recht de mogelijkheid heeft deze definities en creaties aan te passen, zoals bij het incorporeren van het (homo)huwelijk is gebeurd, en eventueel rond de *kafala* zou kunnen gebeuren.
- 12 Elementen van mediation lijken ook bij kort geding rechters te onderkennen (hoewel veel mediators dit zullen ontkennen). Zo heeft het onderzoek van Freek Bruinsma opgeleverd, dat sommige (vice-)presidenten partijen aansporen om het op de gang eens te worden: de typische handelswijze van de "kadi-rechter" (*Korte gedingen: een rechtssociologisch verslag*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995).
- 13 Ik baseer dit oordeel op twee gronden. Enerzijds volgde ik de opleiding bij het Amsterdams ADR-project en ben ik geregistreerd mediator. Anderzijds onderzocht ik met Joris Kocken vier (door het ministerie van Justitie gefinancierde) projecten. Zie daartoe C.L.B. Kocken en N.F. van Manen, *Weg van het recht. Eindrapport van het evaluatie-onderzoek naar vier experimenten met bemiddeling bij twee Buro's voor Rechtspraak en twee rechtbanken*, Amsterdam: Paul Scholten Instituut, Universiteit van Amsterdam 1998.
- 14 Informele gesprekken in mijn netwerk die helemaal niets opleverden, vermeld ik niet.
- 15 Ik heb tijdens de RIMO-bijeenkomst begrepen dat Leila Jordens-Cotran in

- 2001 een vergelijkbare zoektocht met vergelijkbare resultaten heeft verricht.
- 16 Woensdag 31 mei 2000, van 19:00 tot 22:00 uur.
- 17 Dit betekent dat ik niet de tijd of mogelijkheid had om alle NMI-mediators aan te schrijven met het verzoek aan te geven of zij tot een “RIMO-relevante culturele minderheid” behoren.
- 18 Deze voorkeuren hebben kennelijk niet zo’n prioriteit dat cursussen in interculturele mediation rendabel te organiseren zijn.
- 19 Zie nt 13. Pach is thans ook voor één dag in de week aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de UvA verbonden.
- 20 In Amsterdam worden NMI-geregistreerde mediators op vrijwillige en onbetaalde basis ingezet.
- 21 Overigens blijken er langzamerhand steeds meer allochtone buurtjongeren van 15, 16 jaar als buurtbemiddelaar op te treden, althans buiten Amsterdam.
- 22 Zie daartoe bijvoorbeeld J.J.M. van Dijk, “Marokkaans gewoonterecht en schuldbemiddeling”, P.B. Cliteur *et al.* (red.), *Sociale cohesie en het recht*. Den Haag: Vermande 1998, pp. 167-180.
- 23 voor dit project Brigitte Chin-A-Fat en Majone Steketee, “Bemiddeling als alternatief voor de afhandeling van echtscheidingen en omgangsregelingen door de rechter”, *Rechtshulp* 2002, nr. 1, pp. 4-9. In dit project namen VAS-bemiddelaar (altijd advocaat) en NMI-bemiddelaars (niet persé jurist) deel.
- 24 Idem, p. 9 nt 1. Curs. VM.
- 25 Idem, p. 9 nt 2.
- 26 In het Zwitserse kanton Genève is dezelfde mogelijkheid bij wet, gedeponeerd op 22 oktober 1997, ingevoerd (PL7750). In Duitsland is een onderzoeksproject opgezet, dat beoogt de Duitse en de Franse praktijk te vergelijken (Max Planck Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg, Br.).
- 27 Art. 41-60 Code du Procédure Pénale et Décret no 96-305 du 10 avril 1996.
- 28 Zie b.v. Hoedt, Francine ten, “Mediation, Andere rechtshulp”, *Rechtshulp* 2002 nr. 4, pp. 26-32.
- 29 Ik ben echter niet de enige. Olaf Stomp wilde voor Contrast een rapportage over mediation en interculturele conflicten maken. Hij berichtte mij dat het zijns inziens in de praktijk een tamelijk onontgonnen terrein is.
- 30 *The anthropology of justice. Law as culture in Islamic society*, Cambridge: Cambridge University Press 1989. Zie bijvoorbeeld ook Marianne O. Nielsen, “Navajo Nation Courts, Peacemaking and Restorative Justice Issues”, *Journal of Legal Pluralism*, 1999, nr. 44, pp. 105-126.
- 31 N. Perquin, “Mediation en culturele verschillen”, *Handboek mediation*, Den Haag: Sdu 2001.